

Кожан В. В.,

здобувач кафедри теорії та філософії права
Національного університету «Львівська політехніка»

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ І ПРАКТИКА ЗАКОНОДАВЧОГО ЗАКРІПЛЕННЯ ОСОБИСТИХ ПРАВ ЛЮДИНИ

Анотація. У статті проаналізовано розуміння особистих прав людини в різні історичні епохи. Визначено, в яких нормативно-правових актах вперше закріплені окремі особисті права людини. Проаналізовано сучасний стан нормативного закріплення особистих прав людини.

Ключові слова: особисті права людини, мононорми, свобода, право на життя, конвенція.

Постановка проблеми. Термін «права людини», «особисті права людини» сьогодні можна побачити в багатьох дисертаціях, підручниках, статтях як наукового, так і публіцистичного стилю, почути на конференціях, лекціях, у побутових розмовах. Права людини, особисті права людини, як їх різновид, засновані на принципах справедливості, рівності, законності. Та так було не завжди, історія розвитку людства знає часи, коли права людини залежали від її приналежності до певної народності, соціального прошарку. Дослідження виникнення та розвитку ідей прав людини, їх нормативного закріплення є необхідним для дослідження та розкриття сучасного розуміння особистих прав людини.

Наукові дослідження виникнення та розвитку прав людини, а також їх нормативного закріплення здійснювали А.М. Колодій, Я.П. Кузьменко, І.Л. Литвиненко, А.Ю. Олійник, Р.А. Папаян, О.О. Пунда, П.М. Рабінович, З.В. Ромовська, Р.О. Стефанчук та ін., проте дослідження розвитку концепції особистих прав людини та їх нормативного закріплення з прив'язкою до історичних епох в українських наукових джерелах висвітлені недостатньо.

Метою статті є дослідження витоків та розвиток концепції особистих прав людини, а також дослідження їх подальшого закріплення в нормативно-правових актах.

Виклад основного матеріалу дослідження. На нашу думку, потрібно досліджувати розвиток ідей про права людини, розділивши їх на певні етапи. А.М. Колодій та А.Ю. Олійник виділяють п'ять історичних етапів розуміння, закріплення та спроб забезпечення прав і свобод людини: а) міфологічні уявлення про людину та її права; б) античний період розвитку суспільства; в) часи Середньовіччя; г) Новий час; д) ХХ ст. [1, с. 21]. Ми погоджуємося з таким поділом на п'ять історичних етапів, та вважаємо, що перший доцільніше назвати – права людини в стародавній період розвитку суспільства.

З появою «людини розумної» під впливом різноманітних чинників всі люди об'єднувалися в групи, перші прототипи суспільства, що вело до виникнення відносини між окремими особами. Звичайно, існували певні правила поведінки, що були продиктовані вождями, певні традиції вирішення різноманітних ситуацій. Ці правила поведінки А.І. Першиц назвав мононормами. Для мононорм було характерно те, що вони ніколи не давали переваг одному члену роду перед іншим, тобто закріплювали «первісну рівність», характерну для потестарних (від лат. Potestus – влада, міць) товариств. Але суть цієї рівності по-

лягала у відсутності свободи, поглинанні людини співтовариством, у найжорстокішій регламентації всієї його діяльності, в консервативності і застійності форм, що закріплювали існуючі зв'язки і відносини. Ця «нормативна надмірність» властива товариствам із відносно бідною культурою, для яких найважливішим завданням є підтримання рівноваги, «соціостазу» [2, с. 7].

На початку IV тисячоліття до нашої ери в Азії та північно-східній Африці виникли перші держави [3, с. 8], однією з яких був Вавилон. Однією з найдавніших пам'яток права є Кодекс Хамурапі, що датується XVIII ст. до н. е. Якщо провести детальний аналіз його норм, можна дійти висновку, що окремі елементи явища, яке ми сьогодні називаємо «права людини», існували ще в ці часи. Кодекс Хамурапі – це збірка норм права різних галузей, у тому числі кримінального. Такими елементами були саме гарантії окремих особистих прав. Зокрема, передбачалося покарання за такі злочини проти особи, як навмисне чи ненавмисне вбивство, тілесні uszkodження (щодо права на життя та права на недоторканність) та ін.

Цікавими видаються положення «Книги мертвих», яка на думку Я.П. Кузьменко є пам'яткою політико-правової думки Стародавнього Єгипту XVIII династії (1550–1292 до н. е.). У Стародавньому Єгипті кожен мав пам'ятати, що за позбавлення життя іншого його чекає суворе покарання у загробному житті. В першій виправдувальній промові померлого йдеться: «Я не чинив зла людям, я не піднімав руку на слабого ..., я не вбивав, я не наказував вбивати, я нікому не чинив страждань» [4, с. 201]. На нашу думку, це не правова гарантія, якими є вищезазначені покарання за Кодексом Хамурапі, а швидше моральна, оскільки «відповідальність» не наступала під час життя особи.

Р.А. Папаян у монографічному дослідженні «Християнські корені сучасного права» зазначає, що такі особисті права, як право на життя [5, с. 34], людську гідність [5, с. 147] були передбачені ще в Старому Завіті.

Ідея природної рівності людей і волі всіх людей була висловлена мислителями-софістами (V–IV ст. до н. е.). Протагор, що вважається засновником школи софістів, сформулював найважливіший їх світоглядний принцип: «Міра всіх речей – людина, існуючих, що вони існують, а неіснуючих, що вони не існують». Наступний рівень осмислення проблематики прав людини в еллінську епоху пов'язаний із формуванням логіко-понятійного апарату пізнання державно-правової матерії Сократом (469–399 р. р. до н. е.). Сократ, розглядаючи свободу як справжнє і велике надбання людини і держави, вважав, що вона досяжна лише тоді, коли всі – кожен громадянин і держава – будуть дотримуватися розумних і справедливих законів держави. Свобода людини в устах Сократа набувала не якийсь утопічний, абстрактний зміст, а висловлювала раціоналістичне ставлення людини до полісу (держави) і держави – до людини: щоб бути вільним і тим самим претендувати на визнання такої свободи, треба виконувати закони держави, як би ти до них не ставився внутрішньо [6, с. 54].

На думку І.Л. Литвиненка, першим, хто сформував цілісну концепцію прав людини, був Арістотель. Арістотель обґрунтовував права людини з позиції того, що людина – це істота політична, суспільна [7, с. 9]. Ним були розроблені основоположні категорії, поняття, що складають основу сучасного праворозуміння. По-перше, це вчення про справедливість розподільчу (таку, що розподіляє), під якою розуміється розподіл усіх благ для людей за їх здібностями, пропорційно вкладу у загальну справу і справедливість урівнюючу (таку, що зрівнює), коли мова йде про рівність перед законом, рівність між рівними (питання злочину і покарання, відшкодування шкоди, цивільно-правові угоди) [1, с. 26]. Цей принцип майже в незмінному вигляді покладений в основу більшості сучасних правових систем. Дійсно, не можуть бути абсолютно рівні між собою люди з різним рівнем освіти або з урахуванням їх стану здоров'я, віку, і, відповідно, у випадку розподілу будь-чого (влади, винагород) враховуються їх особисті властивості і здібності, але коли мова йде про захист їх природних прав, то вони повинні бути однаковими для всіх [7, с. 9].

В епоху еллінізму уявлення про державу і право, як договір для забезпечення індивідуальної свободи і взаємної безпеки людей, розвивав Епікур (341–270 р. р. до н. е.). Основні цінності епікурівської етики (свобода, задоволення, «атараксія» – безтурботний спокій духу), як і вся вона в цілому, носить індивідуалістичний характер.

Свобода людини – це, згідно з Епікуром, її відповідальність за розумний вибір свого способу життя. Сфера людської свободи – це сфера його відповідальності за себе; вона поза необхідністю, оскільки «необхідність не підлягає відповідальності». Свобода здобувається завдяки з'ясуванню того, «що залежить від нас» і «не підлягає ніякому пану». «Необхідність, – говорив він, – є лихо, але немає ніякої необхідності жити з необхідністю». Приборкання пристрастей і бажань розумом, достаток небагатом – істотна риса вільної людини. «Найбільший плід достатку – свобода» [8, с. 59].

Свого роду наступником Древньої Греції в наукових політико-правових пошуках став Стародавній Рим. Найбільш ранні погляди на ці проблеми в Стародавньому Римі висловлювали представники римської школи стоїцизму.

Найяскравішим представником стоїків є Цицерон. Він охарактеризував республіку як справедливе правління, що надійно захищає майнові права громадян. Свої міркування він засновував на визнанні «права за природою» (природного права) як істинного закону, що передреє писаному закону. У цьому призначення держави (*res publica*), що забезпечує справу народу, як «з'єднання багатьох людей, пов'язаних між собою згодою в питаннях права і спільністю інтересів». Республіка – гарант прав громадян, оскільки це не лише приватна справа («при захисті свободи громадян немає приватних осіб») [9, с. 17].

В цілому ми можемо дійти висновку, що політико-правова думка, яка виникла в умовах тих унікальних регіонів світу, де зародилася висока духовна культура і демократія (Афіни, Рим) дала поштовх європейській цивілізації, яка заснована на персоніцентристській парадигмі, тобто від людини до держави, роль держави є другорядною і підпорядкованою інтересам людини [8, с. 67].

Середньовіччя доповнило античне поняття природного права моральним універсалізмом, що констатував рівність людей перед Богом та висував вимогу моральної поведінки, характерної для класичної середньовічної доби. Пізньому Середньовіччю була притаманна ідея індивідуальної свободи.

Падіння Римської імперії обумовило значне послаблення римських впливів у варварській Європі як у глобальному, так і в індивідуальному сенсі. Римське право, ще залишаючи за собою певне значення, було витіснене місцевим звичаєвим правом. Уявлення про свободу, справедливість та право ускладнилося внаслідок виникнення ієрархічних систем взаємних прав і обов'язків, своїх у кожному регіоні. Складне поєднання правових і соціальних інститутів, релігійних систем, філософських концепцій в умовах зміцнення феодальних відносин поступово перетворилося на систему норм, що врегульовували поведінку всіх членів середньовічного соціуму [10].

У Середньовіччі тривало, з одного боку, розширення змісту гідності «своїх» – членів роду (громади, міста, імперії), з іншого боку, зміцнення універсальних уявлень про гідність людини взагалі. В Середньовіччі суспільство вдосконалюється паралельно в плані релігійному і світському. Панування монотеїстичних релігій сприяло універсалізації гідності, наповненню його змісту новими якостями, розширенню кола його суб'єктів, механізмів його визнання та реалізації. Християнство вчинило переворот у ставленні до людини, проголосивши рівність людей перед єдиним Богом [9, с. 18].

Найбільший внесок у християнську модель політико-правового мислення, в тому числі модель прав людини, вніс Фома Аквінський (1225–1274). Виключно цікаві і важливі для розвитку теорії прав людини погляди Фоми Аквінського на природний закон. Саме цей закон, вважає мислитель, наказує людям прагнути до самозбереження і продовження свого роду, прагнення шукати істину і істинного Бога, прагнення поважати гідність кожної людини. Ці погляди внесли величезний внесок як в цілому в новозавітне християнське вчення, так і в концепцію невідчужуваних природних прав людини [6, с. 16].

Процес визнання прав людини більш повний розвиток отримав у гуманістичній філософії Просвітництва, природно-правовій доктрині походження і сутності права і держави та законодавчих актах Англії, що містили перші норми в галузі захисту прав людини, спрямовані на обмеження всесилля і свавілля влади. Велика хартія вольностей 1215 р. поширено вважається початком процесу кодифікації прав людини. У ст. 39 Великої хартії вольностей записано: «Жодна вільна людина не може бути заарештована або ув'язнена, або позбавлена володіння, або оголошена поза законом, або вигнана, або яким-небудь іншим чином знедолена, і ми не підемо на неї, і не пошлемо за нею інакше, як за законним вироком рівних їй і за законом країни». Так розвивалася ідея станової рівності перед законом і судом, як найважливіший компонент і умова повноцінності людини [8, с. 71].

Петиція про право 1628 р. конкретизувала положення про неможливість позбавити волі та ув'язнити вільного громадянина без законних підстав і підкреслила незаконність існування будь-яких таємних чи спеціальних судів, які б не керувалися загальним законодавством. Біль про права 1689 р. став основою конституційної парламентської монархії у Великій Британії, в ньому закладено основи демократичного парламентаризму [11, с. 149].

Вже на матеріалі перерахованих правових документів можна побачити шляхи і логіку формування юридичних норм і конструкцій в галузі прав і свобод людини, утвердження цих норм і конструкцій спочатку в становообмеженому варіанті, подальший розвиток і збагачення первинної моделі, поступове її поширення (в тій чи іншій модифікації і модернізації) на інші соціальні верстви і країни, нарешті, визнання універсального

характеру прав людини сучасним світовим співтовариством і пов'язані з міжнародно-правовими (в поєднанні з внутрішньо-державними) можливостями, форми і засоби для їх затвердження в усіх державах і національно-правових системах.

З точки зору історичного прогресу ідей свободи і прав людини слід зазначити, що в середні століття поляризація правосуб'єктності вільного і безправ'я раба замінюється більш розгалуженою і деталізованою структурою права і правового спілкування відповідно до станово-ієрархічного принципу будови і функціонування феодалного ладу в цілому.

Найважливіший крок у становленні прав людини був зроблений у епоху Просвітництва. У XVII – XVIII ст. ця ідея знаходить відображення у теорії природного права, яка дозволила оцінювати з позицій справедливості діюче в державі позитивне право, проводити його перетворення в напрямку гуманізму і свободи. Такі мислителі Європи та Америки як Г. Гроцій, Дж. Локк, Б. Спіноза, Ж.-Ж. Руссо, Ш. Монтеск'є, Т. Джефферсон, І. Кант розробили нову раціоналістичну теорію прав людини, яка внесла важливий вклад у формування нового юридичного світогляду, сприяла підготовці буржуазних революцій [8, с. 72].

Саме тоді, коли були зруйновані станові рамки середньовічного суспільства, почався розвиток буржуазних відносин і утвердження буржуазного суспільства, рівноправність з ідеальної категорії почала втілюватися у реальну дійсність, набувши законодавчого оформлення. Принцип юридичної рівності, який став основою універсальності прав людини, додав їм справді демократичного характеру.

Так, одними з перших юридичних документів, які містили положення про права людини у систематизованому вигляді, були Декларація прав Вірджинії (12 червня 1776 р.) та Декларація незалежності США (4 липня 1776 р.), що висловили фундаментальний принцип, на якому заснована демократична форма правління: «Ми вважаємо самоочевидною істиною, що всі люди створені рівними, що вони наділені Творцем певними невід'ємними правами, серед яких право на життя, свободу та прагнення до щастя».

Найбільшого значення в Новий час, на наш погляд, набула Декларація прав людини і громадянина Франції 1789 р. Напередодні революції кінця XVIII ст. у Франції виникла проблема визволення особи, її звільнення від деспотичної влади короля, феодала, і ця проблема була вирішена законодавством французької революції. Важливе значення в цьому розумінні мала Декларація прав людини і громадянина Франції 1789 р., що закріпила основні права людини (на власність, особисту свободу, безпеку, спротив насильству) і до сьогодні не втратила своєї актуальності. Декларація зробила великий вплив на політичний, правовий та духовний розвиток не тільки Франції, але й багатьох країн світу.

Основною ідеєю Декларації стала ідея свободи. Свобода розумілась у широкому змісті – як «можливість робити все, що не завдає шкоди іншому» (ст. 4). Межі такої можливості визначає закон, який покликаний заборонити ті діяння, що можуть завдати шкоди суспільству.

Автори Декларації усвідомлювали, що безпека може бути гарантована тільки тоді, коли буде забезпечена недоторканність особи. Саме тому значна увага була приділена створенню нових програмних принципів у галузі кримінального права, судуострою та судочинства, заснованих на принципах законності (ст. 7–9): недоторканність особи, презумпція невинуватості, рівність усіх перед законом, відповідність покарання злочину та ін.

Отже, у період становлення ідеї прав людини від стародавності до нового часу важливе значення відіграли буржуазні революції в США та Європі, в ході яких були закріплені створені століттями основоположні права людини. Найважливіше значення на шляху їх закріплення на законодавчому рівні мало прийняття Декларації незалежності США у 1776 р. та Декларації прав людини і громадянина Франції у 1789 р. Саме ці декларації визначили основні принципи державного устрою та проголошували, що рівність перед законом, народний суверенітет, поділ влад, конституція є найважливішими ознаками нової держави, яка була предтечею держави правової.

У новітній період розвитку розуміння прав людини відбулося їх закріплення в міжнародно-правових документах, що, на нашу думку, заслуговує на значну увагу. Умовно систему міжнародно-правових документів, що регламентують особисті права і свободи людини, як і міжнародно-правові документи про права людини в цілому, можна розділити на дві основні групи – універсальні та регіональні міжнародно-правові акти [12].

У свою чергу, універсальні міжнародно-правові документи, що закріплюють особисті права і свободи людини, також можна розділити на: а) міжнародно-правові акти ООН про права і свободи людини, що носять рекомендаційний характер і б) Конвенційні документи ООН про права і свободи людини.

Групу міжнародно-правових актів ООН про права і свободи людини, що носять рекомендаційний характер, утворюють декларації, резолюції, мінімальні стандарти, а також документи, прийняті під егідою спеціалізованих установ ООН (ВООЗ, ЮНЕСКО та ін.). В них закріплені основоположні принципи міжнародного співтовариства у сфері забезпечення та захисту особистих прав і свобод людини. Зазначені документи послужили базою для розробки і прийняття системоутворюючих конвенційних документів про права людини. Не деталізуючи структуру та зміст зазначених актів, відзначимо, що саме в них світовою спільнотою були вперше апробовані принципи і норми про права і свободи людини, які стали основою міжнародних стандартів ООН «Загальної декларації прав людини» від 10 грудня 1948 р., Декларації «Про права дитини» від 20 листопада 1959 р., «Про ліквідацію всіх форм расової дискримінації» від 20 листопада 1963 р., «Про ліквідацію дискримінації щодо жінок» від 7 листопада 1967 р., «Про захист усіх осіб від катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження і покарання» від 9 грудня 1975 р. та ін.

Говорячи про особисті права, відзначимо, що в зазначених документах уперше в рамках міжнародного співтовариства були закріплені як права людини в цілому, так і особисті права і свободи людини зокрема. Приміром, у деклараціях ООН були закріплені такі основні особисті права і свободи людини:

- право на життя, визнання правосуб'єктності, справедливий судовий процес, захист особистого і сімейного життя, недоторканність, ліквідація дискримінації, рівність, гідність;
- свобода від рабства, тортур, пересування і вибору місця проживання.

Систему конвенційних документів ООН про права і свободи людини, в яких отримали закріплення особисті права і свободи, утворюють: Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р., Конвенції ООН «Про статус біженців» від 28 липня 1951 р., «Про ліквідацію всіх форм расової дискримінації» від 21 грудня 1965 р., «Про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок» від 18 грудня 1979 р., «Проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження і покарання» від 10 грудня 1984 р., «Про права дитини» від 20 листопада 1989 року і додаткові протоколи

до них. Регіональні конвенції пішли набагато далі, передбачивши засоби захисту прав людини, такі як, наприклад, Європейський суд з прав людини, що має право розглядати скарги держави на державу й індивідуальні скарги щодо порушень положень конвенції, причому рішення суду є обов'язковим для держави.

Висновки. Отже, дослідивши історію становлення уявлень про особисті права людини та їх нормативне закріплення, можемо стверджувати, що історію особистих прав людини можна прослідкувати трояко: а) з моменту виникнення самих прав; б) із моменту виникнення уявлень про особисті права людини; в) історію закріплення таких прав у нормативних актах. Вважаємо, що окремі елементи явища, яке ми сьогодні називаємо особисті права людини, виникло разом із появою «людини розумної». Концепція особистих прав людини видозмінювалася в залежності від суспільних відносин, що існували в різні історичні епохи. Перші нормативні акти, в яких закріплювалися особисті права людини, з'явилися в епоху Відродження. На сьогоднішній день існує доволі розгалужена система нормативних актів як міжнародних, так і внутрішньодержавних, якими закріплені та забезпечуються особисті права людини.

Література:

1. Колодій А.М. Права людини і громадянина в Україні / А.М. Колодій, А.Ю.Олійник. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 332 с.
2. Саблін Д.А. Права человека: учебное пособие / Д.А. Саблін. – Оренбург: ОГУ, 2004. – 166 с.
3. Тищик Б.Й. Історія держави і права країн Стародавнього світу: навч. посібник / Б.Й. Тищик – Львів: Світ, 2001. – 384 с.
4. Буткевич В.Г. Право на життя – основоположне право ЄКПЛ. Становлення та розвиток критеріїв і стандартів його застосування / В.Г. Буткевич // Європейський суд із прав людини. Судова практика / За заг. ред. В.Г. Буткевича. – К.: ред. журн. «Право України», 2011. – Дод. до журн. «Право України». – Вип. 2. – Стаття 2 ЄКПЛ «Право на життя»: у 3 кн. – 2011. – Кн. 2. – С. 199–613.
5. Папаян Р.А. Христианские корни современного права / Р.А. Папаян. – М.: издательство «Норма», 2002. – 416 с.
6. Бадалянц Ю.С. Права человека: учебное пособие / Ю.С. Бадалянц, Д.А. Ягофаров. – Москва-Рязань: Поверенный, 2006. – 519 с.

7. Литвиненко І.Л. Генезис прав людини в історії політико-правової думки світу та України / І.Л. Литвиненко // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. – 2004. – № 1–2. – С. 7–13.
8. Лукашева Е.А. Права человека: учебник / Е.А. Лукашева. – М.: Норма; ИНФРА-М. – 2011. – 560 с.
9. Капицын В.М. История, теория и защита прав человека: учебник / В.М. Капицын. – М.: Московский университет потребительской кооперации, 2003. – 260 с.
10. Новак-Каляєва Л.М. Джерела формування концепції прав людини в процесах європейського державотворення. [Електронний ресурс] / Л.М. Новак-Каляєва // Демократичне врядування. – 2012. – № 9. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/DeVr_2012_9_5.pdf.
11. Бик Т.І. Становлення і розвиток концепції прав людини в правовій думці та правових актах держав Європи / Т.І. Бик // Вісник Львівського національного університету ім. І. Франка: Міжнародні відносини. – 2008. – № 25. – С. 147–155.

Кожан В. В. Теоретические основы и практика законодательного закрепления личных прав человека

Аннотация. В статье проанализировано понимание личных прав человека в различные исторические эпохи. Определено, в каких нормативно-правовых актах впервые закреплены отдельные личные права человека. Проанализировано современное состояние нормативного закрепления личных прав человека.

Ключевые слова: личные права человека, мононормы, свобода, право на жизнь, конвенция.

Kozhan V. Theoretical bases and practice of legislative consolidation of personal rights

Summary. In the article understanding of individual human rights in different historical periods are analyzed. We determined normative legal acts, where individual personal rights were assigned for first time. We analyzed modern state of personal rights statutory.

Key words: personal rights, mononorms, freedom, right to life, convention.